

3. *Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства.* – 1921. – № 18.
4. ЦДАВОВУ України. – Ф. 30. – Оп. 1. – Спр. 592.
5. *Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства.* – 1922. – № 30.
6. КППС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК Т. 2. – К. : Політвидав України, 1983.
7. Корновенко С. В. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу / С. В. Корновенко, В. М. Лазуренко. – Черкаси : Ваш дім, 2004.
8. *Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства.* “ 1922. “ № 30.
9. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. Р-27. – Оп. 2. – Спр. 73.
10. Альскій А. Наши финансы за время гражданской войны и нэпа / Альскій А. “ М. : Финиздат НКФ СССР, 1925.
11. ЦДАВОВУ України – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 444.
12. КПУ в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і Пленумів ЦК. – К. : Політ. л-ра України, 1976.
13. *Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України.* – 1923. – № 16.
14. ДАВО. – Ф. Р-27. – Оп. 2. – Спр. 71.
15. ЦДАВОВУ України. – Ф. 30. – Оп. 1. – Спр. 1456.
16. Швердін М. М. Податкове законодавство в УСРР у період нової економічної політики (1921–1929 рр.): дис. ... канд. юрид. наук. : 12.00.01 / Швердін Максим Михайлович – Х., 2005.
17. ЦДАВОВУ України. – Ф. 30. – Оп. 1. – Спр. 1441.
18. ЦДАВОВУ України. – Ф. 30. – Оп. 1. – Спр. 1447.
19. ЦДАВОВУ України. – Ф. 30. – Оп. 1. – Спр. 2602.
20. Дерев'якін Т. Денежна реформа начала 20-х годов и ее роль во введении устойчивой валюты в стране / Т. Дерев'якін, Р. Толстов // *Экономика Украины.* – 1995. – № 12.
21. ЦДАВОВУ України. – Ф. 30. – Оп. 1. – Спр. 2602.
22. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. Р-104. – Оп. 1. – Спр. 475.
23. ЦДАВОВУ України. – Ф. 30. – Оп. 1. – Спр. 2535.
24. ЦДАВОВУ України. – Ф. 30. – Оп. 1. – Спр. 2602.
25. ДАОО. – Ф. Р-99. – Оп. 1. – Спр. 298.
26. ЦДАВОВУ України. – Ф. 30. – Оп. 1. – Спр. 2602.
27. ЦДАВОВУ України. – Ф. 30. – Оп. 1. – Спр. 1706.
28. ДАВО. – Ф. Р-27. – Оп. 2. – Спр. 73.
29. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф. Р-1503. – Оп. 1. – Спр. 473.
30. ЦДАВОВУ України. – Ф. 30. – Оп. 1. – Спр. 2535.

Т.О. Кулікова, А.Г. Морозов

ВЗАЄМВІДНОСИНИ МІЖ МАШИННО-ТРАКТОРНИМИ СТАНЦІЯМИ ТА КОЛГОСПАМИ В УРСР У СЕРЕДИНІ 1950-Х РОКІВ

Вивчено особливості розвитку відносин між машинно-тракторними станціями і колгоспами в середині 1950-х рр. Проаналізовано їхній вплив на подальший розвиток системи матеріально-технічного забезпечення сільського господарства країни.

Ключові слова: колгосп, машинно-тракторна станція, Типовий договір.

The peculiarities of the relation development among machine and tractor stations and collective farms in the middle of 1950-ies are analyzed in the article. Their influence on the further development of the whole system of the material and technical maintenance of the state agriculture is observed.

This theme has been chosen because command administrative model of management stroke the Ukraine agrarian sector most of all.

In spite of all qualitative changes in economic and practical aspect of the collective farm production in the middle

of 1950-ies, the farms of their cooperation stayed the same as they were before. In the economic relation they were too separate enterprises. However in future the law profitableness machine and tractor stations that was not compensated by the collective farm confaulations made their reorganization quicker.

Key words: collective farm, machine and tractor stations, command administrative, model of management, typicalagrement.

Суперечливий і драматичний характер реформацийних процесів, пов'язаний зі становленням сучасної національної ринкової економіки з демократичними формами управління, потребує критичного аналізу функціонування командно-адміністративної системи та авторитарно-бюрократичного способу правління в радянській Україні. Без чіткого розуміння принципів засад старої командної моделі управління та врахування тих тенденцій, що зароджувалися у попередній системі господарювання, складно формувати самодостатню національну економіку в незалежній Україні. Найболючіше командно-адміністративна модель управління вразила аграрний сектор України. Сільське господарство Радянської України, як і всього СРСР, було галуззю численних і різноманітних експериментів. Зокрема, в другій половині 1950-х рр. відбулася реорганізація МТС та продаж техніки безпосередньо колгоспам. Ці зміни мали радикальний вплив на подальший розвиток системи матеріально-технічного забезпечення сільського господарства країни.

Проблеми, порушені у статті, ще не знайшли комплексного відображення у вітчизняній історіографії. Науковці, які досліджували історичні аспекти процесу реорганізації МТС в 1958 році, лише певною мірою вивчали проблематику статті. Зокрема, Ю.В. Арутюнян [1], П.І. Гайдамацький [2], П.П. Панченко [3], [4], О.В. Соколова [5], І.Є. Зеленін [6], С.В. Кульчицький [7], Л.Ю. Берштейн [8] частково розкрили ситуацію щодо загострення взаємовідносин між МТС та колгоспами в середині 1950-х років. Автори статті ставлять за мету проаналізувати взаємовідносини між МТС і колгоспами у середині 1950-х років.

У зв'язку зі зростанням технічного оснащення всіх галузей сільського виробництва значна частина колгоспів України перетворилася на великі механізовані підприємства. В цих умовах кожний колгоспник повинен був вміти працювати на складних машинах у землеробстві, тваринництві чи на підсобному підприємстві. Тому ті професійні відмінності, які існували раніше між механізаторами і рядовими колгоспниками, в нових умовах поступово зникали. Це позитивно позначалося на організаційно-економічному стані колгоспників, зростанні виробництва продуктів сільського господарства, товарного виходу продукції та грошових доходів колгоспників. Так, прибутки доходи колгоспників у 1956 р. досягли 94,6 млрд крб., тобто зросли в 2,8 рази порівняно з 1950 р. [1, 42]. Це дало можливість колгоспам із кожним роком збільшувати відрахування в неподільний фонд, розширювати капітальне будівництво і збільшувати витрати на закупівлю машин й інших засобів виробництва. У 1956 р. відрахування колгоспів у неподільний фонд становили 16,7 млрд крб.

Загалом в економіці і організації колгоспного виробництва в середині 1950-х років почали відчуватись якісні зміни. Проте організаційні та економічні форми взаємодії між МТС і колгоспами в основному залишилися такими ж, якими вони були за попередні майже три десятки років функціонування МТС. У виробничому відношенні МТС і колгоспи становили одне ціле, а в господарському вони залишалися двома самостійними підприємствами. Керівництво колгоспним виробництвом здійснювалося, з одного боку, адміністрацією колгоспу, в розпорядженні якої була більша частина робочої сили, земля, худоба, частина сільськогосподарських машин і енергетика, а, з іншого боку, керівництвом МТС, в розпорядженні якого були трактори, сільськогосподарські машини, ремонтна база і кваліфіковані механізаторські кадри. За такого стану речей МТС, виконуючи більшу частину робіт в колгоспах, не могли нести належної відповідальності за кінцевий результат колгоспного виробництва, що негативно відображалося на рівні виробництва і взаємовідносинах між колгоспом та МТС [9, 294].

За умов змін, які відбулися в економіці й організації колгоспного виробництва, взаємовідносини між МТС і колгоспами в більшості випадків почали гальмувати розвиток виробничих сил сільського господарства, заважати ефективному використанню техніки, ускладнювати впровадження господарського розрахунку. Це породжувало потребу утримання додаткового апарату, що призводило до нераціонального використання державних коштів [1, 45].

Створення та функціонування машинно-тракторних станцій передбачало раціональне поєднання організаційних форм великого колективного господарства та їх господарського самоврядування з організаційно-технічною допомогою і керівництвом з боку держави. Це закладалося в основу договорів між МТС і колгоспами, які відображали суть економічних зв'язків між учасниками сільськогосподарського виробництва. На основі договірних відносин держава впливала на розвиток колгоспного виробництва, а також влучала значну частину сільськогосподарської продукції. Договори між МТС і колгоспами мали велике організаційно-господарське значення. У них виявлялася провідна роль МТС у розвитку колгоспного виробництва. У міру розвитку цих відносин і зростання виробничих можливостей МТС в господарствах відбувалося й удосконалення договірних відносин [2, 32].

Перший типовий договір був затверджений Народним комісаріатом земельних справ СРСР ще у 1930 р. В ньому було встановлено систему натуральної оплати за роботи, виконані МТС. У 1933 р. рішенням уряду йому було надано форму Типового договору. Деякі зміни, доповнення і уточнення у примірний договір 1933 р. вносилися в 1934, 1935 і 1938 рр., а в 1939 р. на основі узагальнення попереднього досвіду роботи МТС був затверджений третій Типовий договір МТС з колгоспами, що діяв без змін до 1948 р. [3, 256]. Вже у 1948 р. постановою Ради Міністрів СРСР був затверджений новий Типовий договір. Він спрямував зусилля МТС на поліпшення використання машинно-тракторного парку, підвищення якості тракторних

робіт і виконання їх в найсприятливіші агротехнічні терміни [4, 263].

Типовий договір машинно-тракторних станцій з колгоспами і укладені на його основі договори МТС з колгоспами мали силу закону та були обов'язковими для повного і неухильного виконання колгоспами і МТС. У цьому договорі, на відміну від договору 1939 р., передбачалися взаємні зобов'язання МТС і колгоспів. Машинно-тракторні станції як державні підприємства особливого типу не мали статуту або положення про діяльність. Вся програма їхньої роботи була викладена в Типовому договорі з колгоспами, який набував силу закону. Тому договори виконували роль основних положень, якими керувалися у своїй роботі директори і всі працівники МТС при виконанні тієї чи іншої роботи в господарствах. Ухвалений у січні 1948 р. Радою Міністрів Типовий договір, який регламентував відносини між МТС і колгоспами, діяв до 1954 р. Він відображав упровадження інтенсивно розпочатої в післявоєнні роки травопільної системи землеробства, максимальну механізацію робіт у рільництві, механізацію робіт з кормодобування, трудомістких робіт у тваринництві тощо [5, 103].

Після вересневого (1953 р.) пленуму ЦК КПРС уряд вирішив переглянути договірні відносини між МТС і колгоспами, внаслідок чого 20 лютого 1954 р. Рада Міністрів затвердила новий Типовий договір. У ньому відображалися всі завдання, які були поставлені перед суспільством вересневим пленумом. Договір 1954 р. покладав на МТС відповідальність за розвиток усіх галузей колгоспного виробництва та підвищення врожайності сільськогосподарських культур і продуктивності тваринництва. Крім цього, він передбачав спільні зобов'язання МТС і колгоспів щодо забезпечення певного рівня виробництва зерна, картоплі, овочів, різних технічних культур і продуктивності тваринництва [10, 25].

Окремі МТС і колгоспи зневажливо поставилися до цього документа. Зокрема, несвоєчасно розроблялися плани і обсяги сільськогосподарських робіт у колгоспах, які вони обслуговували, не враховувалися особливості кожного колгоспу, не вказувалися терміни проведення тих чи інших польових робіт тощо. Республіканський комітет профспілок та службовців МТС та земельних органів на початку 1950-х рр. зазначав, що Головне управління МТС на укладання договорів звертає увагу формально. Тому в Херсонській, Миколаївській областях договори між МТС і колгоспами не виконувалися, а їх виконання не перевірялося [11, 13]. Внаслідок цього МТС постійно порушували встановлені договорами агрономічні терміни виконання тракторних робіт, що позначилося на врожайності сільськогосподарських культур і призводило до збільшення витрат при збиранні врожаю. Так, наприклад, у 1952 р. вчасно до 50% робіт, зазначених у договорі, виконали 75 МТС (5,6%) від 51 до 75% – 213 МТС (16%), від 76 до 95% – 549 МТС (41,2%) та від 96% і більше – 495 МТС (37,2%) [8, 83]. Таким чином, більша частина МТС не виконувала своєчасно польові роботи в колгоспах.

Органи прокуратури УРСР в грудні 1953 р. провели в 12 областях УРСР перевірку законності дій МТС при виконанні ними постанови Ради Міністрів СРСР від 19.12.1949 року №5676 «Про Типові договори машинно-тракторних, луго-меліоративних та

машинно-тваринницьких станцій з колгоспами». Перевіркою було встановлено, що більшість МТС при виконанні вказаної постанови під час укладання та виконання договорів з колгоспами допускали суворі порушення закону. Ці порушення проявлялися у відсутності звітності перед загальними зборами колгоспників, чим порушувався принцип демократії при укладанні та виконанні договорів. МТС не виконували більшості взятих на себе зобов'язань перед колгоспами, що завдавало матеріальних збитків державі, колгоспам та впливало на зниження врожайності й розмірів оплати трудові колгоспників.

Зокрема, у Запорізькій області більша частина МТС не забезпечила належного виконання всіх видів робіт, передбачених договорами на 1953 р. [12, 17]. Так, із 522 договорів, укладених МТС з колгоспами в цій області, не було виконано зобов'язань з підготовки ґрунтів для посіву озимих культур по 437 договорам, по міжрядковій просяпці культур – по 371 договору, сінокосятину із 519 договорів не було виконано 266, по силосуванню – 299, по збиранню насіння трав із 519 договорів не виконано 237, по оранці під озими культури – 101 договір, по посіву озимих з 522 не виконано 140. Органи сільського господарства за допомогою ревізій у колгоспах в 1953 р. викрили і ряд фактів обрахунку колгоспів з боку адміністрацій МТС [12, 17].

Так, у Ново-Васильківському районі МТС колгоспам нарахували за їхню роботу на 1106 ц. зерна, 249 кг м'яса і 39,028 крб. більше, ніж було насправді. Завищені нарахування з натуроплати на річні суми в Запорізькій області встановлювались і з боку Нарєбещької, Токмичевської МТС Оріхівського району і Хортицької МТС.

У державному зведені дирекція Єленівської МТС Андрійського району показала, що вона виконала роботу з подрібнення концентрованих кормів у колгоспах у кількості 1426 т. Насправді ж вона цієї роботи не виконувала, а видала колгоспам пальне, колгоспи самі подрібнювали корми на своїх млинах, оплативши трудові та гарнцевий збір. Тим не менше МТС розрахувала за цю роботу натуроплату в розмірі 1855 кг м'яса. У Херсонській області Пам'ятновська МТС Голопристанського району виконала культивування зябі на площі 949 га не у визначений договором термін, а нарахувала колгоспам натуроплату як за роботу, виконану вчасно. Крім цього, було посіяно 139 га ярових культур, тоді як в актах керівництво зазначило, що посіяли у визначений термін передбачені договором 429 га. Колгосп «Заповіт Ілліча», що проводив збір зернових, виконав робіт на площі 1294 га. Однак в акті було вказано, що площа робіт охопила 2214 га, тобто було приписано 920 га. Зябі зорали 1496 га, з них вчасно лише 630 га, але в акт записали, що роботи на всій площі виконано згідно з передбаченим терміном. Таким чином Пам'ятновська МТС нарахувала колгоспу зайвих 65,7 т натуроплати, що було явним зловживанням з боку адміністрації МТС. Наступна перевірка в Каховській МТС встановила, що в шести колгоспах незаконно нарахували 135 т 222 кг зерна за роботи, які було виконано не у визначений термін, а в Семенівській МТС – чотирьом колгоспам незаконно нарахували 34 т натуроплати. Серйозні факти невиконання МТС договорів із колгоспами і завдання

великої шкоди колгоспам мали місце і в Миколаївській, Ворошиловградській та інших областях.

Іншим прикладом недоброякісного виконання МТС своїх зобов'язань перед колгоспами є матеріали протоколу №Б-42/19 від 10 серпня 1953 р. Станіславського обкому партії. В ньому відзначалося, що Снятинська МТС не виконала договірне зобов'язання перед колгоспами зі збирання врожаю та з підготовки ґрунту до посіву озимих культур. Так, станом на 5 серпня 1953 р., згідно з планом збирання колоскових культур комбайнами, в 3500 га було зібрано 1650 га, або 47%. В колгоспах ім. Ворошилова, ім. Жданова, ім. Франка та ім. Сталіна план збору врожаю комбайнами виконали лише на 11 – 27%. Незадовільно проводилася і молотба хліба. Із передбачених 9840 т на 1 серпня було намолочено лише 807 т, або 8% до плану. В 7 колгоспах з 17 на 1 серпня молотба ще зовсім не розпочиналась, а більшість молотильних агрегатів не виконували щоденних завдань із намолоту хліба [13, 54].

Масові порушення умов Типових договорів з боку МТС негативно впливали на продуктивність сільськогосподарського виробництва, зростання витрат колгоспів на сільськогосподарські роботи і, як наслідок, на вартість сільськогосподарської продукції та взаємини між адміністрацією МТС і колгоспів, на якість проведення сільськогосподарських робіт.

За таких умов на середину 50-х років ХХ століття стало очевидним, що офіційні декларації щодо юридичної рівноправності МТС і колгоспів не відповідали дійсності. МТС, концентруючи техніку, кадри механізаторів і ремонтників, стали фактичними «господарями становища». Тому зовсім не випадковими були висловлювання окремих керівників обласних управлінь сільського господарства на нараді в Москві в грудні 1957 р. про те, що саме МТС – «основна виробнича сила на полях, що колгоспи взагалі не потрібні, оскільки вони постійно вступають в протиріччя з МТС та заважають їх активній роботі» [5, 103].

Водночас колгоспи намагалися вести господарство так, як це було вигідно їм. Однак за умов, коли практично вся сільськогосподарська техніка була в МТС, це вдавалося погано. Колгоспи, які були більш зацікавлені та безпосередньо відповідали за кінцевий результат виробництва, залишалися «заручниками» МТС. Вони не мали можливості належним чином розпоряджатися основними технічними засобами, необхідними для запровадження передової агротехніки, а отже, підвищення врожайності. Конкретні інтереси «двох господарів на одній землі» не збігалися.

Суттєві розбіжності у відносинах між МТС та колгоспами загострювалися. Фактичне домінування МТС над колгоспами стало рудиментом минулого. За умов розпочатого демонтажу сталінізму дедалі більше почала зростати самостійність колгоспів, помітно проявлялися демократичні тенденції колгоспного життя. Зміцнювалася матеріальна зацікавленість колгоспників у результатах господарювання. Цьому сприяли подальші кроки вищого радянського керівництва. Постановою ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 9 березня 1955 р. «Про зміну практики планування сільського господарства» колгоспам надавалися широкі права в плануванні виробництва. Надалі уряд планував

колгоспам лише загальні обсяги задачі продукції державі, тоді як попереднім планом регламентувалося все: види культур, розмір їхнього посіву, кількість худоби, необхідна для колгоспу [5, 97]. Згідно з Постановою від 6 березня 1956 р. «Про статут сільськогосподарської артілі і дальший розвиток ініціативи колгоспників в організації колгоспного виробництва й управлінні справами артілі», колгоспи мали право самостійно доповнювати та змінювати окремі положення Статуту артілі з урахуванням місцевих, конкретних умов господарства. Економічні різбижності між МТС і колгоспами ще більше загострювалися через збереження старої системи фінансування станцій. Зокрема, МТС отримували кошти із бюджету залежно від встановленого їм планового обсягу робіт і планової собівартості одного гектара м'якої оранки. При такій ситуації МТС було вигідно максимально використовувати наявний машинно-тракторний парк, однак безпосередньої захи́вленості у підвищенні врожайності колгоспних полів не простежувалося. Виконання плану тракторних робіт ставало самоціллю [14, 98].

Проте в 1958 р. склалася ситуація, коли наявний рівень механізації вирощування технічних культур та виробництва кормів не давав можливості МТС збільшити обсяги цих робіт. З іншого боку, досягнувши помітно високої механізації робіт з виробництва зерна, МТС не могли задовольнити зростаючі вимоги колгоспів щодо оптимальних термінів виконання робіт. Це призводило до коливань виробництва зерна в колгоспах і позначалося на виконанні ними планів задачі натурпродукції. Залишалася надалі високою і її собівартість. Тому голови колгоспів часто були змушені йти на компроміс, щоб повністю завершити сільськогосподарські роботи. «Машини МТС працювали в колгоспах до виконання передбачених договором робіт, а після цього їх забирали, незважаючи на те що в них ще існувала потреба», – згадував голова правління колгоспу «Зоря комунізму» Сокальського району Львівської області Ф. Семашко [6, 85].

Реалії життя вимагали якнайшвидшого вирішення суперечностей, які виникли на середину 1950-х років між МТС та колгоспами. Частково це вирішувалося на місцях шляхом створення комплексних, тракторно-польових бригад, шляхом об'єднання керівництва колгоспів та МТС. Однак це були лише напівзаходи. Більш дієвим кроком з ліквідації такого стану речей міг стати перехід МТС на госпрозрахунок, що поставив би їх фінансово-економічний стан в безпосередню залежність від зростання обсягів та здешевлення виробництва продукції в колгоспах. Проте це вимагало настільки тісного співробітництва МТС з колгоспами, що було рівноцінним їх злиттю [7, 104].

Зважаючи на те, що держава виділяла значні кошти на утримання МТС, які після відміни грабіжницьких розцінок сталінського періоду не компенсувалися розрахунками колгоспів, постало питання про рентабельність та саму доцільність існування МТС. Назріла необхідність внесення кардинальних змін в існуючий порядок виробничо-технічного забезпечення сільськогосподарського виробництва. Ця потреба знайшла своє відображення в проекті Закону «Про дальший розвиток колгоспного ладу і

реорганізацію машинно-тракторних станцій». Його зміст полягав у наданні колгоспам можливості розпоряджатися технікою за власним розсудом.

Таким чином, взаємовідносини МТС з колгоспами упродовж 1930-х – першої половини 1950-х років регулювалися на основі затвердженого урядом Типового договору. Договірні відносини були зафіксовані юридично, і тому він мав силу закону. За цим договором машинно-тракторні станції брали на себе зобов'язання з виробничо-технічного обслуговування колгоспів, здійснення агрономічної допомоги, складання виробничо-фінансових планів, впровадження правильних сівозмін, підготовки кадрів. Колгоспи повинні були послідовно проводити всі зазначені в договорі агротехнічні заходи, своєчасно розраховуватися за роботи з працівниками МТС. Через договір між МТС і колгоспами держава впливала на розвиток колгоспного виробництва країни. Проте часто зазначені в договорі положення виконувалися несвоєчасно або взагалі не виконувалися, що призводило часом до зловживання МТС своїм становищем. Все це негативно впливало на продуктивність сільського господарства, призводило до непотрібних фінансових витрат з боку колгоспів та зростання вартості сільськогосподарської продукції. Водночас у 1950-х рр. відбулося зміцнення і розширення матеріально-технічної бази машинно-тракторних станцій, підвищився рівень інтенсифікації колгоспного виробництва. Технічне забезпечення МТС на середину 50-х років ХХ століття вже не відповідало новим обсягам робіт у сільському господарстві і тим вимогам, які постали перед МТС у зв'язку з розвитком багатогалузевого виробництва. Все це потребувало усунення суперечностей, які виникли у відносинах між МТС та колгоспами. У зв'язку з цим у другій половині 1950-х років питання щодо якнайшвидшої реорганізації МТС стало нагальним.

1. Арутюнян Ю.В. *Историческая роль МТС и их реорганизация* / Ю.В. Арутюнян, М.А. Выцлан. – М.: Госполитиздат, 1968. – 180 с.
2. Гайдамацький П.І. *Відродження МТС* / П.І. Гайдамацький, М.І. Лобас. – К.: Поліграфкнига, 1997. – 224 с.
3. Панченко П.П. *Аграрна історія України: Навчальний посібник для студентів та викладачів сільськогосподарських закладів освіти* / П.П. Панченко, В.А. Шмарчук. – К.: Знання, 2000. – 342 с.
4. Панченко П.П. *Аграрна історія України: Навчальний посібник для студентів та викладачів сільськогосподарських закладів освіти* / П.П. Панченко, В.А. Шмарчук. – К.: Просвіта, 1996. – 360 с.
5. Соколова О.В. *Договор как форма сотрудничества МТС и сельских товаропроизводителей в Курской области* / О.В. Соколова // *Курский край*. – 2003. – № 12-13.
6. Зеленин И.Е. *Аграрная политика Н. Хрущёва и сельское хозяйство страны* / И.Е. Зеленин // *Отечественная история*. – 2000. – № 1.
7. Кульчицький С.В. *Спроби реформ (1956-1964)* / С.В. Кульчицький // *Історія України*. – № 8.
8. Беренштейн Л.Ю. *Аграрні проблеми у діяльності М.С.Хрущова / Л.Ю. Беренштейн* // *М.С. Хрущов і Україна. Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю від дня народження М.С. Хрущова*. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995.
9. Хрущов М.С. *Будівництво комунізму в СРСР і розвиток сільського господарства: Промови і документи. В 7 т.* / М.С. Хрущов. – К.: Держсільгоспвидав УРСР, 1963. – Т. 2: *лотий 1955 р. – січень 1958 р.* – 510 с.

10. Кутафьев А.Г. МТС – решающая сила колхозного движения России / А.Г. Кутафьев. – М.: Наука, 1956.
11. Еременко Л.В. Реорганизация машинно-тракторных станций и ее социальные последствия в 1958 – 1965 гг. (на материалах Украины). Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата исторических наук: спец. 07.00.02. / Л.В. Еременко. – М., 1977. – 21 с.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань країни (далі – ЦДАГО) – Ф. 1 – Оп. 24 – Спр. 3565. Копії виходячих писем ЦК КПСС, справки отделов ЦК КП України, докладные записки обкомов КП України, Міністерство сільськогосподарського господарства УРСР и Прокуратуры УРСР об обеспечении колхозов запчастями, сельскохозяйственными машинами и о фактах грубого нарушения МТС договоров с колхозами, о ремонте машин. – 6.1-10.12.1954. – 86 арк.
13. ЦДАГО – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 3074. Работа МТС, МТМ, ремзаводов (ремонт тракторов, обеспечение сельхозмашинами, обеспечения запчастями и горючим). – 18.2-17.8.1953. – 57 арк.
14. Семичаевский М.А. Борьба КПСС за укрепление МТС и повышение их решающей роли в колхозном производстве (1953 – 1957 гг.) / М.А. Семичаевский. – М., 1959. – 130 с.

В.Б. Лапердин

СОЦИАЛЬНО-ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ ГОЛОДА 1946 – 1947 ГГ. В ЗАПАДНОСИБИРСКОЙ ДЕРЕВНЕ

Проаналізовано наслідки голоду 1946 – 1947 рр. у сільській місцевості Західного Сибіру. Голод мав локальний характер і призвів до негативних змін динаміки відтворення населення.

Ключові слова: історична демографія, голод 1946–1947 рр., смертність, народжуваність, соціальна політика влади.

The article examines the consequences of the famine of 1946 – 1947. in rural areas of Western Siberia. Hunger was a local character and led to negative changes in the dynamics of human reproduction.

Key words: historical demography, famine of 1946-1947., death rate, birth rate, social policy of the authorities.

В первые послевоенные годы СССР поразил кризис, связанный с голодом 1946 – 1947 гг. Он не приобрел характер массового бедствия, как голод 1921 – 1922 гг. или 1932 – 1933 гг., однако препятствовал восстановлению страны после окончания Великой Отечественной войны. Цель настоящей статьи – рассмотреть социально-демографические последствия голода 1946–1947 гг. в сельской местности Западной Сибири. Территориальные рамки исследования охватывают Алтайский край, Кемеровскую, Новосибирскую, Омскую и Томскую области в административных границах второй половины 1940-х гг.

Источником для написания статьи послужили документы текущего учета населения, в которых регистрировались случаи рождения и смерти, а также их половозрастные характеристики, позволяющие охарактеризовать влияние послевоенного кризиса на демографическую сферу общества. Кроме того, использовалась делопроизводственная документация местных органов власти (обкомов и облисполкомов). В ней содержатся сведения о продовольственной ситуации в отдельных районах Западной Сибири.

Социально-экономические и природно-климатические предпосылки послевоенного кризиса

описаны в ряде работ российских исследователей. Возникновение и усугубление кризиса изучил В.Ф. Зима [1], а воздействие поразившей страну летом 1946 г. засухи – И.М. Волков [2]. И хотя до сих пор продолжается спор по поводу «первенства» причин, можно констатировать, что послевоенный голод являлся следствием как объективных факторов (климатических условий, приведших к низкой урожайности), так и субъективных (государственной политики).

На региональном уровне проблема послевоенного голода в СССР до сих пор остается «белым пятном», хотя в ряде стран – бывших советских республиках – она привлекла внимание исследователей (например, [3] и др.). Впервые проблему голода 1946–1947 гг. на территории Западной Сибири сформулировал В.А. Исупов [4]. Однако его статья ограничивается только постановкой вопроса. В дальнейшем изучение послевоенного кризиса практически не получило развития. На примере Новосибирской области А.А. Бурматовым были показаны демографические последствия голода [5]. О сложном продовольственном положении в 1947 г. на территории Горного Алтая говорится в монографии А.В. Летова [6]. В статьях И.Б. Карпуниной отражен ход предшествовавшей голоду хлебозаготовительной кампании 1946 г. в Алтайском крае [7]. Хлебозаготовительная кампания 1946 г. в Новосибирской области описана в третьем выпуске сборника «Политика раскрестьянивания в Сибири» [8] и в статье В.А. Ильиных [9].

Первые локальные проявления голода на территории Западной Сибири были зарегистрированы в конце 1946 г., когда в ряде районов стала ощущаться нехватка продуктов питания. В январе 1947 г. в обком ВКП(б) и облисполком Новосибирской области начали поступать сообщения районных руководителей – председателей райкомов и секретарей райисполкомов, а также директоров совхозов и председателей колхозов об угрожающей обстановке в деревне. В них отмечалось, что у населения подходят к концу продовольственные запасы и имеются случаи голодных опуханий. Аналогичное положение сложилось в соседних областях. Согласно донесению в Омский облисполком секретаря районного комитета ВКП(б) и председателя райисполкома Солдатского района, только в двух совхозах – Кошкульском и Маркутлинском – в конце ноября 1946 г. насчитывалось 598 «остронуждающихся», «которым необходимо оказать срочно продовольственную помощь» [10, 136]. Некоторые райисполкомы и райкомы проводили обследования подведомственного им населения и брали на специальный учет семьи, которым требовалась немедленная помощь. Районное руководство не могло ее оказать, так как в ходе хлебозаготовок 1946 г. была изъята значительная часть произведенной сельскохозяйственной продукции. Областные власти также были ограничены в своих действиях, так как для разбронирования продовольственных резервов требовалось разрешение из Москвы. Исполком Омской области выделил в декабре 1946 г. упоминавшимся Кошкульскому и Маркутлинскому совхозам